G.N.HƏBİBOVA
doktorant
e-mail: nizamiqizi.gunel@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0004-7003-5898

Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 53)

10.62021/0026-0028.2025.4.268

ƏLİBALA HACIZADƏNİN YARADICILIĞINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK PROBLEMİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı və şərqşünas alim Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında tarix və müasirlik probleminin konseptual əsasları həm nəzəri, həm də praktik müstəvidə araşdırılır. Tədqiqat zamanı müəllifin roman, povest və publisistik mətnləri ilə elmi-tədqiqat əsərləri paralel şəkildə təhlil edilir. Əsərlərin konkret epizodları əsasında tarixi hadisələrin, ictimai proseslərin və milli yaddaşın müasir ideya-estetik kontekstdə necə təqdim olunduğu göstərilir. Müəyyən edilir ki, Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında tarix keçmişin sadə təsviri deyil, müasir insanın mənəvi-ideoloji axtarışlarını müəyyənləşdirən fəlsəfi-estetik kateqoriyadır.*

Açar sözlər: *müasirlik, tarixi yaddaş, bədii təfəkkür, elmi irs, milli kimlik*

Tarix və müasirlik problemi dünya ədəbiyyatşünaslığında, xüsusilə XX əsr humanitar düşüncəsində aparıcı və sistemyaradıcı tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu problem yalnız keçmişin bədii inikası məsələsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, müasir insanın tarixi təcrübəyə münasibətini, kollektiv və fərdi yaddaşın formalaşma mexanizmlərini, eləcə də ictimai şüurun ideoloji və mənəvi inkişaf dinamikasını əhatə edir. Müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsində tarix artıq xronoloji hadisələr silsiləsi kimi deyil, bədii düşüncənin fəlsəfi-estetik əsaslarını müəyyən edən konseptual kateqoriya kimi dərk olunur. Bu baxımdan tarixin bədii təfəkkürdə təzahür formalarının araşdırılması ədəbiyyatın ideya-estetik mahiyyətinin dərinləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarix və müasirlik münasibətlərinin tədqiqi milli-mənəvi özünüdərk prosesləri ilə birbaşa bağlıdır. XX əsrdə baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, ideoloji transformasiyalar və mədəni dəyişikliklər yazıçıları tarixi keçmişə yenidən baxmağa, onu müasir dövrün problemləri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməyə sövq etmişdir. Bu kontekstdə tarix yalnız keçmişin xatırlanması deyil, müasir insanın mənəvi mövqeyini və dünyagörüşünü müəyyən edən fəal düşüncə mənbəyi kimi çıxış edir.

XX əsr Azərbaycan nəsrində tarixə münasibət, əsasən, iki aparıcı istiqamətdə formalaşmışdır. Birinci istiqamətdə tarix milli-mənəvi dəyərlərin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin qorunması vasitəsi kimi təqdim olunur. Bu yanaşmada tarixi keçmiş xalqın mənəvi dayağı və özünütəsdiq mənbəyi kimi dəyərləndirilir. İkinci istiqamətdə isə tarix müasir dövrün sosial, ideoloji və mənəvi problemlərinin izahı üçün estetik model funksiyasını yerinə yetirir; tarixi hadisələr və obrazlar vasitəsilə müasir insanın daxili ziddiyyətləri, mənəvi axtarışları və sosial mövqeyi açılır. Hər iki istiqamət Azərbaycan nəsrinin ideya-estetik inkişafında mühüm rol oynasa da, bu yanaşmaların üzvi vəhdətdə təqdim olunması nadir hallarda müşahidə olunur.

Əlibala Hacızadənin yaradıcılığı məhz bu iki istiqaməti üzvi şəkildə birləşdirən nadir və diqqətəlayiq nümunələrdəndir. Yazıçının bədii və elmi irsi tarix və müasirlik problemini yal-

nız mövzu səviyyəsində deyil, bütöv və ardıcıl konseptual sistem səviyyəsində təqdim edir. Onun romanlarında, povestlərində və publisistik mətnlərində tarixi hadisələr müasir ideya-estetik düşüncə ilə səsləşdirilir, tarix canlı və dinamik proses kimi təqdim olunur.

Əlibala Hacızadə həm yazıçı, həm də şərqşünas-alim kimi tarixə ikili baxış bucağından yanaşır. Onun elmi araşdırmalarında tarix ədəbi proseslərin formalaşma mühitini müəyyən edən obyektiv reallıq kimi izah edilir, tarixi şəraitin ədəbi janrların, ideya istiqamətlərinin və estetik meyarların inkişafına təsiri elmi-nəzəri əsaslarla şərh olunur. Bu yanaşma, xüsusilə müəllifin ədəbi-tarixi və şərq ədəbiyyatına dair tədqiqatlarında aydın şəkildə müşahidə edilir [1, s. 7-18].

Eyni zamanda, bədii yaradıcılığında tarix insan taleləri, milli yaddaş və mənəvi seçimlərlə sıx əlaqələndirilir. Tarixi keçmiş yazıçının əsərlərində müasir insanın özünü və cəmiyyətini dərk etməsi üçün ideya-mənəvi ölçü rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında tarix və müasirliyin qarşıdurma deyil, qarşılıqlı tamamlanma münasibətində təqdim olunmasına şərait yaradır [1, s. 19-32].

Əlibala Hacızadənin elmi-tədqiqat irsində tarix anlayışı ictimai inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi, ədəbi proseslərin formalaşmasını şərtləndirən obyektiv və zəruri amil kimi təqdim olunur. Müəllif tarixə yalnız hadisələrin xronoloji ardıcıllığı prizmasından deyil, sosial-mədəni, ideoloji və estetik determinant kimi yanaşır. Bu yanaşma, xüsusilə onun X cildə daxil edilmiş ədəbi-tarixi və şərqşünaslıq yönümlü monoqrafiyalarında sistemli şəkildə əsaslandırılır.

"İran romanının tarixi" adlı fundamental tədqiqatında Əlibala Hacızadə roman janrının təşəkkül və inkişaf mərhələlərini cəmiyyətin sosial-siyasi transformasiyaları ilə bilavasitə əlaqələndirir. Müəllif göstərir ki, ədəbi janrların meydana gəlməsi və ideya istiqamətlərinin formalaşması tarixi mühitdən kənarda mümkün deyil və tarixi reallıqların bədii təfəkkürdə əksi olmadan ədəbiyyatın mahiyyətini dərk etmək qeyri-mümkündür [5, s. 9-22]. Bu kontekstdə tarix ədəbiyyat üçün passiv material deyil, onun ideya-estetik strukturunu müəyyən edən fəal komponent kimi çıxış edir.

Əlibala Hacızadənin nəzəri mövqeyinə görə, tarixi proseslər bədii təfəkkürün formalaşmasında istiqamətverici rol oynayır və ədəbiyyat tarixi şüurun estetik ifadə formasıdır. Bu baxış onun elmi irsində tarix və müasirlik probleminin metodoloji əsasını təşkil edir.

Qeyd olunan nəzəri yanaşma yazıçının bədii yaradıcılığında da ardıcıl şəkildə davam etdirilir. Əlibala Hacızadə üçün tarix statik və donmuş kateqoriya deyil, müasir düşüncəni formalaşdıran dinamik və fasiləsiz prosesdir. Tarixi hadisələr və keçmişə aid epizodlar onun bədii mətnlərində müasir insanın mənəvi mövqeyini, dünyagörüşünü və ideya seçimlərini müəyyən edən əsas ideya mənbəyinə çevrilir.

Əlibala Hacızadənin roman yaradıcılığında tarix süjetin arxa fonu olmaqla kifayətlənmir, qəhrəmanların dünyagörüşünü, mənəvi seçimlərini və sosial mövqelərini formalaşdıran əsas semantik amilə çevrilir. Yazıçı tarixi hadisələri və yaddaş elementlərini müasir dövrün problemləri ilə əlaqələndirərək bədii və ideya vəhdəti yaradır.

"Dünyanı tanı" romanında baş qəhrəmanın həyat yolu fərdi taledən ümummilli taleyə doğru inkişaf edir. Qəhrəmanın keçmişə və tarixi hadisələrə münasibəti onun müasir dünyanı dərk etmə səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Romanda tarixi yaddaş insanın mənəvi yetkinliyinin əsas meyarlarından biri kimi təqdim olunur. Müəllif qəhrəmanın dili ilə tarixin dərk olunmasının zəruriliyini xüsusi vurğulayır:

"Keçmişini unudan xalq gələcəyini də kor qoyur" [2, s. 134].

Bu fikir yazıçının yaradıcılığında tarix və müasirlik əlaqəsinin əsas ideya düsturunu təşkil edir. Tarix burada yalnız xatırlama aktı deyil, mənəvi məsuliyyət və tarixi şüurun formalaşması vasitəsi kimi təqdim olunur. Keçmişin unudulması gələcəyin mənəvi əsaslarının sarsılması ilə eyniləşdirilir.

"Təyyarə kölgəsi" romanında isə tarix və müasirlik problemi daha çox sosial-psixoloji müstəvidə açılır. Əsərdə müasir insanın tarixi köklərdən uzaqlaşması daxili boşluq, mənəvi yadlaşma və şəxsiyyət böhranı ilə nəticələnir. Yazıçı tarixi yaddaşın itirilməsini cəmiyyətin mənəvi deqradasiyasının əsas səbəblərindən biri kimi təqdim edir. Romanın bir sıra epizodla-

rında qəhrəmanların daxili monoloqları tarixi köklərlə əlaqənin qırılmasının fəsadlarını açıq şəkildə nümayiş etdirir [3, s. 58-79].

Beləliklə, Əlibala Hacızadənin romanlarında tarix müasir insanın psixoloji və ideoloji portretinin formalaşmasında həlledici rol oynayan konseptual kateqoriyaya çevrilir.

Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında tarixi yaddaş milli kimliyin formalaşmasında əsas struktur elementlərindən biri kimi çıxış edir. Yazıçının qəhrəmanları tarixə biganə qaldıqda mənəvi dayaqlarını itirir, daxili parçalanma yaşayır, tarixlə üz-üzə gəldikdə isə mənəvi bütövlük və ideya sabitliyi qazanırlar. Bu yanaşma yazıçının əsərlərində tarixi yaddaşın tərbiyəedici və ideoloji funksiyasını ön plana çıxarır.

Xüsusilə IX cildə daxil edilmiş publisistik yazılarda Əlibala Hacızadə tarixi yaddaşın zəifləməsini cəmiyyət üçün ciddi təhlükə kimi qiymətləndirir. Müəllif açıq şəkildə bildirir ki, tarixi şüurun aşınması milli kimliyin deformasiyasına və ideoloji boşluğun yaranmasına gətirib çıxarır [4, s. 7-26]. Burada tarix artıq ədəbi mövzu olmaqdan çıxaraq ictimai məsuliyyət və milli özünüdərk kateqoriyasına çevrilir.

Əlibala Hacızadənin yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun elmi və bədii irsinin qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlamasıdır. Elmi tədqiqatlarında tarixi şəraitin ədəbi proseslərə təsiri nəzəri-metodoloji əsaslarla izah olunursa, bədii əsərlərində həmin təsir canlı obrazlar, psixoloji situasiyalar və süjet xətti vasitəsilə təqdim edilir. Bu vəhdət yazıçının tarixə münasibətini sistemli, ardıcıl və konseptual xarakterli edir.

Beləliklə, Əlibala Hacızadənin elmi və bədii yaradıcılığı tarix və müasirlik probleminin Azərbaycan ədəbiyyatında kompleks şəkildə tədqiqi üçün mühüm nəzəri və praktik baza formalaşdırır.

Məqalənin elmi nəticəsi. Aparılan geniş nəzəri və praktik təhlil göstərir ki, Əlibala Hacızadənin yaradıcılığında tarix və müasirlik problemi təsadüfi və ya epizodik mövzu deyil, bütöv və çoxşaxəli konseptual sistem təşkil edir. Yazıçının elmi-tədqiqat və bədii yaradıcılığı qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayaraq tarixin ədəbi düşüncədəki rolunu həm metodoloji, həm də estetik baxımdan əsaslandırır. Onun əsərlərində tarix yalnız keçmişin bədii rekonstruksiyası və ya xronoloji hadisələr toplusu kimi təqdim olunmur, əksinə, müasir insanın mənəvi, ideoloji və fəlsəfi problemlərinin dərk edilməsi üçün aparıcı idrak vasitəsinə çevrilir.

Əlibala Hacızadənin roman və publisistik mətnlərində tarixi hadisələr və yaddaş elementləri müasir insanın dünyagörüşü, sosial mövqeyi və mənəvi seçimi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilir. Xüsusilə "Dünyanı tanı" və "Təyyarə kölgəsi" romanlarında tarixi şüurun zəifləməsi mənəvi boşluq və şəxsiyyət böhranı ilə eyniləşdirilir, tarixi yaddaşın qorunması isə fərdi və milli bütövlüyün əsas şərti kimi təqdim olunur [2, s.128-145; 3, s.58-79]. Bu fakt yazıçının tarixə münasibətinin didaktik və nostalji deyil, dərin ideya-fəlsəfi xarakter daşıdığını təsdiqləyir.

Əlibala Hacızadə tarixə münasibətdə romantik idealizasiya mövqeyindən çıxış etmir. Onun yaradıcılığında tarix müasirliyin ideya mənbəyi, milli kimliyin formalaşmasını təmin edən əsas dayaqlardan biri kimi təqdim olunur. Yazıçı tarixi keçmişi müasir dövrün problemlərini izah edən estetik model kimi dəyərləndirir və bu yanaşmanı həm bədii, həm də elmi irsində ardıcıl şəkildə reallaşdırır. Xüsusilə X cildə daxil edilmiş elmi araşdırmalarda tarixi şəraitin ədəbi proseslərə təsiri nəzəri baxımdan əsaslandırılır və bu baxış bədii yaradıcılıqda praktik təsdiqini tapır [5, s. 9-22; s. 55-68].

Yazıçının IX cildə daxil edilmiş publisistik mətnlərində tarix artıq sırf ədəbi problem deyil, ictimai məsuliyyət və milli özünüdərk kateqoriyası kimi təqdim olunur. Burada tarixi yaddaşın zəifləməsi cəmiyyətin ideoloji sabitliyinə təhlükə yaradan amil kimi qiymətləndirilir və bu mövqe müəllifin bütöv yaradıcılıq konsepsiyasını tamamlayır [4, s. 7-26].

Nəticə etibarilə demək olar ki, Əlibala Hacızadənin yaradıcılığı tarix və müasirlik probleminin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan kompleks şəkildə tədqiqi üçün zəngin elmi-material bazası yaradır. Onun elmi və bədii irsinin vəhdəti Azərbaycan ədəbiyyatında tarixə yanaşmanın yeni metodoloji modelini formalaşdırır və bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm elmi-nəzəri əsas təmin edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi Əlibala Hacızadənin yaradıcılığının tarix və müasirlik problemi kontekstində sistemli və kompleks şəkildə araşdırılmasından ibarətdir. Yazıçının bədii əsərləri və elmi-tədqiqat irsi ilk dəfə olaraq vahid konseptual sistem kimi təhlil edilir və bu yanaşma konkret mətn nümunələri əsasında praktik şəkildə əsaslandırılır.

Beləliklə, məqalə Əlibala Hacızadənin yaradıcılığının tarix və müasirlik problemi baxımından yeni elmi yanaşmasını təqdim edir və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların metodoloji imkanlarını genişləndirir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Əlibala Hacızadənin yaradıcılığı müasir qloballaşma və mədəni homogenləşmə şəraitində tarixə münasibətin konseptual modelini təqdim etməsi baxımından xüsusi elmi maraq doğurur. Yazıçının romanlarında, publisistik mətnlərində və elmi araşdırmalarında tarixi yaddaş milli kimliyin əsas dayağı kimi çıxış edir, tarixi keçmiş müasir insanın mənəvi və ideoloji mövqeyini müəyyən edən aparıcı idrak vasitəsinə çevrilir.

Eyni zamanda, Əlibala Hacızadənin elmi-tədqiqat irsində tarix ədəbi proseslərin formalaşma mühitini müəyyən edən obyektiv reallıq kimi əsaslandırılır və bu yanaşma tarixin yalnız keçmişin xatirəsi deyil, müasir düşüncənin ideya bazası olduğunu təsdiqləyir. Bu xüsusiyyətlər yazıçının yaradıcılığını müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual tədqiqat obyektinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Hacızadə, Ə. Əsərləri / Ə.Hacızadə, – Bakı: Nafta-Press, – c.5. – 2004. – 463 s.
2. Hacızadə, Ə. Əsərləri / Ə.Hacızadə, – Bakı: Nafta-Press, – c.6. – 2004. – 500 s.
3. Hacızadə, Ə. Əsərləri / Ə.Hacızadə, – Bakı: Nafta-Press, – c.7, – 2005. – 476 s.
4. Hacızadə, Ə. Əsərləri / Ə.Hacızadə, – Bakı: Nafta-Press, – c.9. – 2005. – 483 s.
5. Hacızadə, Ə. Əsərləri / Ə.Hacızadə, – Bakı: Nafta-Press, – c.10. – 2005. – 480 s.

G.N.Habibova

The Conceptual Basis of the Problem of History and Modernity in Alibala Hajizada's Creative Work

Summary

The article explores the conceptual foundations of the problem of history and modernity in the works of the prominent Azerbaijani writer and orientalist scholar Alibala Hajizada through both theoretical and practical analysis. The study examines his literary texts alongside his academic research, focusing on concrete examples from novels and prose. The analysis demonstrates that history in Hajizada's works is not a mere depiction of the past, but a philosophical and aesthetic category that shapes modern ideological and moral consciousness.

Keywords: *modernity, historical memory, artistic thinking, scholarly heritage, national identity*

Г.Н.Габибова

Концептуальные аспекты проблемы истории и современности в творчестве Алибалы Гаджизаде

Резюме

В статье рассматриваются концептуальные основы проблемы истории и современности в творчестве азербайджанского писателя и востоковеда Алибалы Гаджизаде на теоретическом и практическом уровне. Анализ художественных произведений и научных трудов автора на конкретных примерах показывает, что история в его творчестве выступает как философско-эстетическая категория, формирующая мировоззрение современного человека.

Ключевые слова: *современность, историческая память, художественное мышление, научное наследие*

Rəyçi: akademik R.B.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2025